

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

УДК 316.344.2:331.526-027.5

DOI <https://doi.org/10.32840/2707-9147.2020.88.9>

Н. І. ВАРГА

кандидат соціологічних наук, доцент,
доцент кафедри соціології та соціальної роботи
Ужгородський національний університет

В. О. РЮЛЬ

кандидат соціологічних наук, доцент,
доцент кафедри соціології та соціальної роботи
Ужгородський національний університет

ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРИКОРДОННИХ РЕГІОНІВ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ

У статті досліджено напрями розвитку прикордоння. Зазначено, що розташування прикордонних регіонів, складна економічна ситуація в Україні, наявність кордонів із країнами, що входять до ЄС та Шенгенської зони та деградація інфраструктури призводять до формування аномії та специфіки життєвих стратегій у населення цих територій. Серед населення є високий рівень безробіття, брак перспектив і, як наслідок, високий рівень міграції або сезонні заробітки, що стають стилем життя. У сфері національної безпеки відбувається розмиття ідентичності, масове набуття громадянства інших країн, орієнтація на країни, які мають кращі показники економічного та соціального розвитку, що загрожує втраті суверенітету над певними територіями.

Зазначено, що прикордонний регіон – регіон, для якого визначальним є наявність державного кордону та його вплив на розвиток і функціонування цієї території. Саме тому під час вивчення закономірностей регіонального ринку праці варто враховувати низку чинників, зокрема природно-географічних, історичних, етнокультурних, економічних, соціально-демографічних.

Зазначено, що в умовах прикордонних регіонів відбуваються доцентрові переміщення людського та соціального капіталів, молоді до центрів тяжіння (мегаполісів суміжних країн), водночас у таких периферійних регіонах формується специфічний соціальний портрет населення у вигляді нової форми соціальної взаємодії та використання соціальних ресурсів, що побудовані на полікультурності, транскордонних економічних практиках взаємодії та співжиття.

Звернуто увагу на потребу здійснення нових досліджень у сфері моніторингу та забезпечення соціально-політичної стабільності в прикордонні,

що зумовлено активізацією ендо- і екзогенних дестабілізаційних чинників. Зазначено, що особливо зростає потреба оновлення відповідних теоретичних підходів і практичних рекомендацій для державно-владних структур і політичних суб'єктів щодо реагування на загрози та виклики.

Ключові слова: прикордоння, полікультурність, транскордонні економічні практики, стабільність, полікультурність.

Постановка проблеми. Останніми роками у прикордонних регіонах поширилися явища, які раніше не спостерігалися на теренах Центральної та Східної Європи. Населення прикордонних регіонів України одним з перших почало на собі відчувати відмінності між рівнем свого життя та можливостями населення суміжних регіонів, «новоспечених» членів Європейського Союзу. Відповідно, це знайшло відображення в новій формі полікультурності (зокрема, інтенсифікація вивчення польської, угорської, чеської, словацької та інших мов; представлення в іншому світлі історично-культурних героїв, подій, символіки, які є важливими в сусідніх країнах) та транскордонних економічних практиках (активізація каналів контрабанди; пошук легальних і напівлегальних шляхів оформлення проживання та роботи в сусідніх країнах в умовах безвізового режиму). Українське прикордоння – це адміністративні території упродовж державного кордону України із 7-ма державами: Російською Федерацією (Донецька, Луганська, Харківська, Сумська та Чернігівська області), Білорусією (Чернігівська, Київська, Житомирська, Рівненська та Волинська області), Республікою Польща (Волинська, Львівська та Закарпатська області), Словацькою Республікою, Угорщиною (Закарпатська область), Румунією (Закарпатська, Івано-Франківська, Чернівецька та Одеська області) і Молдовою (Чернівецька, Вінницька та Одеська області). Відтак, якщо на сході України відсутнім є вплив російської «гібридної» агресії, який загрожує національній безпеці України, то на заході суттєвим є вплив практик Європейського Союзу, який є неоднозначним і може також загрозувати національній безпеці держави.

Метою статті є дослідити соціально-територіальну, соціально-економічну специфіку прикордонних регіонів Західної України.

Виклад основного матеріалу. У контексті дослідження проблематики соціально-політичної стабільності в умовах українського прикордоння насамперед потрібно враховувати концепцію прикордоння в дихотомії «центр» і «периферія». Ієрархічне розмежування сучасного світу на ядро, напівпериферію і периферію представлено в теорії І. Валерстайна [1]. У межах цієї теорії концептуалізація прикордоння онтологічно пов'язана з типологізацією тієї частини (зони) простору, що знаходиться на значній віддаленості від центру, де формуються певні змісти та акумулюються ресурси.

Перенесення змісту периферії на прикордоння лежить в основі парадигми пограниччя Східної та Центральної Європи польського соціолога Т. Зарицького [2]. Згідно з цією концепцією, якщо пограниччя

розглядати як форму периферії, то воно співвідноситься до різних центрів, у яких артикуюються різні цінності. До того ж територія і населення прикордоння може притягуватися до двох цивілізаційних центрів одночасно.

У термінах «пограниччя» або «приграниччя» префікси по- / при- вказують на напрям руху – вздовж лінії кордону. Як зазначає Д. Сергєєв, мешканці прикордоння соціально мобільні і підприємливі. Населення, яке живе у прикордонних ритмах, значно відрізняється від ритмів інших (центральных) регіонів [3]. Зважаючи на це, надзвичайно цікавим є вивчення умов, тенденцій функціонування прикордонних територій.

Насамперед потрібно враховувати концепцію пограниччя в дихотомії «центр» і «периферія». Ієрархічне розмежування сучасного світу на ядро, напівпериферію і периферію представлено в теорії І. Валерстайна [1]. У рамках цієї теорії концептуалізація прикордоння онтологічно пов'язана з типологізацією тієї частини (зони) простору, що знаходиться на значній віддаленості від центру, де формуються певні змісти та акумулюються ресурси. При цьому «центр» визначається як акумуляція ресурсів, сукупність яких дозволяє йому домінувати над периферіями.

Термінами «центр», «периферія» оперує також український соціолог Ю. Савельєв, коли розглядає можливості європейської інтеграції для України, Білорусії та Молдови, називаючи ці країни «східноєвропейським пограниччям» [2]. Проте зауважимо, що прикордоння – це не периферія у прямому значенні цього слова. Місце прикордоння в теоріях зовсім неоднозначне. Радше прикордоння – це зона між двома або декількома центрами. Якщо периферія визначається тим, що запозичує ідентичність у цивілізаційних центрів, притягується до них, як до магніту, і часто звертається до центру за символічними змістом, то «кордон» несе в собі самостійний зміст роздвоєння і демаркації [4].

Кордони пересікання цивілізацій – це місце протиставлення різних культур, ідеологій, боротьби різних ідентичностей. Можемо говорити, що на території прикордоння будуть локалізуватися два види культурних процесів: кристалізація опозицій і взаємна адаптація практик взаємодії. Результатом кристалізації є сегрегація культур і поселень, а також наростання суперництва між сторонами. Результатом же адаптації є взаємопроникнення культур (угорських, словацьких, румунських слів у мові населення прикордонних регіонів).

Перенесення змісту периферії на прикордоння лежить в основі парадигми пограниччя Східної та Центральної Європи польського соціолога Т. Зарицького [2]. Згідно з цією концепцією, якщо пограниччя розглядати як форму периферії, то воно співвідноситься до різних центрів, у яких артикуюються різні цінності. До того ж територія і населення прикордоння може притягуватися до двох цивілізаційних центрів одночасно. Результатом такого процесу може стати

ціннісне «опустошення» пограниччя. Якщо розглядати прикордоння як вид периферії, то з нього відбувається відтік усього креативного в цивілізаційні центри, а саме населення прикордоння, як населення периферії, є слабким виразником цінностей і культурної специфіки центра. Саме така позиція визначально робить центр привілейованим полюсом ідентичностей і ресурсів, що притягує інші території. Ця концепція повторює концептуалізацію «ядра – периферії» І. Валерстайна [1].

Ідея виокремлення пограничної субцивілізації містить у собі два критерії – територіальний і культурний: територіальний визначає певний регіон, а культурний відображає культурні особливості, що дозволяє відносити певний регіон до субцивілізації. Саме існування пограниччя передбачає наявність у ньому багатьох ціннісно-нормативних систем, формальних і неформальних механізмів досягнення життєвих цілей, проте їх можна трактувати і як свободу діяльності суб'єктів в умовах відсутності або ослаблення загальних нормативно-ціннісних систем регуляції поведінки.

Між високим рівнем соціально-економічного розвитку, культурними змінами, що висувають на передній план особисту незалежність, творчість і самовираження, і демократизацією існує чітка логічний зв'язок [5].

Проте, навіть зазнаючи впливу одних і тих же сил модернізації, різні суспільства йдуть своїми траєкторіями, оскільки їхній розвиток визначають і особливі фактори, такі як культурно-історична спадщина. М. Вебер довів, що традиційні релігійні цінності мають стійкий вплив, а вчені, які спеціалізуються в різних дисциплінах, доходять висновку, що характерні риси культури зберігаються на довгі періоди часу і впливають на політичний і економічний розвиток суспільства [6].

Розвиток культури сприяє пом'якшенню боротьби за виживання. Більш того, культурні норми, цінності, що обмежували відтворення населення, знижували гостроту нещадної боротьби за виживання, неминучої в умовах кризового суспільного розвитку. Крім воєн і природних катастроф, ніщо не зачіпає повсякденного життя людей сильніше і безпосередніше, ніж соціально-економічний розвиток і масштаби його впливу на модифікації.

Відповідно до досліджень Р. Інглегарта (Ronald F. Inglehart), соціально-економічний розвиток трансформує основи матеріального існування і соціальну організацію суспільства [5]. Він безпосередньо впливає на відчуття захищеності людини, визначаючи, чи є фізичне виживання гарантованим. Через цю пряму прив'язку до виживання соціально-економічний розвиток стає першою ланкою причинно-наслідкового ланцюжка, що визначає еволюцію суспільства. Саме тому цінності й уявлення, поширені в розвинених суспільствах, різко відрізняються від того, з чим ми стикаємося в країнах, що розвиваються. Низка найважливіших кроскультурних варіацій пов'язана з релігією, і значення, яке надають їй представники різних громад,

дуже відрізняється. В аграрних суспільствах релігія займає в житті людей центральне місце, а в індустріальному суспільстві – перемищується на периферію довіри до Церкви. За показником довіри церква продовжує утримувати одну з перших позицій серед суспільних і політичних інститутів (поряд з волонтерськими організаціями і Збройними Силами). Порівняно з 2010 р., коли рівень суспільної довіри до Церкви досяг максимуму (73 %), нині цей показник становить 60 %. У регіональному розрізі рівень довіри корелює із загальним рівнем релігійності – якщо в Західному регіоні довіряють Церкві 83 % респондентів (рівень релігійності – 91 %), то у Східному – лише 48 % (рівень релігійності – 63 %) [7]. Важливим є вимір, пов'язаний з гендерними ролями, значущістю самовираження і якості життя; у цій сфері відмінності також величезні (станом на серпень 2018 року в Закарпатській та Івано-Франківській областях зовсім не було жінок-голів ОТГ) [8]. Кількість об'єднаних територіальних громад (ОТГ) в області – 6. Кількість голів ОТГ – 6, усі чоловіки. Загальна кількість депутатів в усіх ОТГ – 155 осіб, з них: 119 чоловіків та 36 жінок. Кількість жінок та чоловіків депутатів обласної ради (у динаміці 2014–2018 рр.): 2010–2015 рр.: загальна кількість депутатів – 104 особи, з них 94 чоловіки та 10 жінок; 2015–2020 рр.: загальна кількість депутатів – 168 осіб, з них 151 чоловік та 17 жінок [8]. У деяких бідних країнах 99 % населення вважає, що чоловіки краще підходять на роль політичних лідерів, ніж жінки; у багатих постіндустріальних суспільствах ця теза не отримує свого підтвердження. Ціннісні орієнтації встановлюють критерії бажаності або небажаності тих чи інших цілей. Цілерациональна функція перетворює ціннісні орієнтації в потужний мотиваційний регулятор поведінки людей.

Відповідно до Методики щодо комплексного рейтингу соціально-економічних показників Мінрегіон проводить щорічний аналіз областей. За даними такого моніторингу також можна зробити низку висновків про реалізацію регіональної політики на території області [9] (табл. 1).

Таблиця 1

Рейтингова оцінка за даними моніторингу соціально-економічного розвитку регіонів (дані Мінрегіону) [9]

Області	Загальне рейтингове місце			
	2018	2017	2016	2015
Закарпатська	19	13	16	8
Івано-Франківська	16	8	12	4
Львівська	11	9	13	9
Чернівецька	6	5	5	3
Київ	1	1	1	1

Вигідне геополітичне розташування областей зумовлює значні потоки як легальної, так нелегальної міграції до країн ЄС. У контексті виборчих кампаній часто йдеться про «угорську карту» або «румунську карту», специфіку голосування в румуномовних населених пунктах та особливості електоральної поведінки ромської етнічної громади тощо. Названі чинники спонукають до осмислення позитивів та негативів закарпатської моделі взаємин із країнами ЄС, а відтак висвітлення безпекового виміру етнополітичних, соціальних та електоральних процесів в умовах прикордоння, специфіки їх реалізації в сучасних геополітичних обставинах.

Реальний стан справ у Західній Україні значно кращий, ніж його показує офіційна статистика. 32 % тіньової економіки, визначених органами статистики, розподіляються досить нерівномірно по території України, і значний відсоток припадає на Західну Україну. Візьмемо, наприклад, співвідношення суми депозитів населення і підприємств до валового регіонального продукту за 2018 рік. У середньому по країні населення і підприємства зберігають у банківській системі суму, що дорівнює 26,4 % регіонального валового доходу, тоді як на Закарпатті – лише 18,1 %.

Так, в визначальною статтею прибутків в економіку Закарпаття є надходження від трудових мігрантів і надходження від їхньої валюти. Структура доходів населення Закарпаття у 2019 році склали 77568 млн грн, що на 12,1 % більше, ніж попереднього року. Основними джерелами доходів населення краю залишаються заробітна плата (41,6 %) і соціальні допомоги та інші одержані поточні трансферти (32,6 %). Заробітна плата, зокрема прихована та зароблена громадянами області за кордоном, протягом року зросла на 13,5 %, соціальні допомоги – на 15,0 %. Прибутки та змішаний дохід – це доходи, які фізичні особи одержують у результаті фізичної діяльності, за винятком витрат, пов'язаних з її здійсненням, зросли на 20,4 % порівняно з 2018 роком. Основною часткою витрат населення є видатки на придбання товарів та оплату послуг, які у 2019 році зросли на 19,8 % і майже на чверть перевищили наявні доходи населення області, що дає можливість об'єктивно оцінити реальні доходи, зокрема і недекларовані [10].

Значним елементом прибутків є контрабанда через кордон. Обсяг легального імпорту товарів, що додає від 30 % до 40 % до їхньої вхідної вартості під час імпорту, не оподатковується. Розподіл прибутків бюджету для населення області є непрозорим, тому не формує мотивацію легалізувати свої прибутки і негативно ставитися до контрабанди. Як наслідок, значна частина жителів області залучені до так званої народної контрабанди – коли везуть усього і потроху, на противагу системній контрабанді – коли везуть десятками і сотнями контейнерів відкрито, але без повної сплати податків і зборів.

Доведено, що в межах соціально-економічного розвитку прикордонних регіонів відбуваються здебільшого *доцентрові переміщення*

людського та соціального капіталів у бік центрів економічного тяжіння (мегаполісів суміжних країн), що сприяють формуванню специфічного соціального портрету *особистості мешканця* прикордонного регіону, яка не лише набуває нових форм соціальної та міжперсональної взаємодії, а й стає здатною до використання соціально-політичних ресурсів (властивостей), побудованих на засадах полікультурності та транскордонних соціально-економічних практик трудової зайнятості.

Отже, розвиток і функціонування прикордонного регіону має певні свої особливості, основною характеристикою, яка впливає на весь соціально-економічний розвиток, є його місце розташування, тобто прикордонний регіон – регіон, для якого визначальним є наявність державного кордону та його вплив на розвиток і функціонування цієї території. Саме тому при вивченні закономірностей регіонального ринку праці варто враховувати низку чинників, зокрема природно-географічних, історичних, етнокультурних, економічних, соціально-демографічних.

В Україні порівняно мало комплексних наукових досліджень прикордоння у контексті забезпечення соціально-політичної стабільності та захисту національної безпеки. Необхідність здійснення нових досліджень у сфері моніторингу та забезпечення соціально-політичної стабільності в прикордонні, обумовлено активізацією ендо- і екзогенних дестабілізаційних чинників, що впливають на національну безпеку держави. В цих умовах зростає потреба оновлення відповідних теоретичних підходів і практичних рекомендацій для державно-владних структур і політичних суб'єктів щодо реагування на загрози та виклики.

Список використаної літератури

1. Wallerstein I. World-Systems Analysis: An Introduction. Durham, North Carolina: Duke University Press, 2004. P.128
2. Зарицький Т. Парадигма прикордоння і центрo–периферійні підходи. *Україна Модерна*. 2016. № 18. С. 79–99.
3. Savelyev Y. European Integration and Differences in Development Tracks of East European Borderland (Європейська інтеграція та відмінності в шляхах розвитку східноєвропейського пограниччя) (February 8, 2017). Proceedings of National University of «Kyiv-Mohyla Academy», 2011, Vol. 122, pp. 71–79, Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=2803927>
4. Титаренко Л. Г. Теории Пограничья. URL: http://jourssa.ru/sites/all/files/volumes/2013_2/Titarenko_2013_2.pdf
5. Инглхарт Р., Вельцель К. Модернизация, культурные изменения и демократия: Последовательность человеческого развития. Москва : Новое издательство, 2011. 464 с.
6. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма. *Избранное: Протестантская этика и дух капитализма*. Москва : Прогресс, 1990. 808 с.

7. Інституційне середовище неформальних трудових відносин в Україні: масштаби, динаміка, наслідки. Аналітична доповідь. 2019. URL : http://razumkov.org.ua/uploads/article/2018_Religiya.pdf.

8. URL: <https://eu-ua.org/sites/default/files/inline/files/zakarpatska.pdf>

9. Соціально-економічний аналіз розвитку Закарпатської області. Закарпатська обласна державна адміністрація. Департамент економічного розвитку і торгівлі. Аналітична інформація до матеріалів проєкту Регіональної стратегії розвитку Закарпатської області на період 2021–2027 років. Ужгород, 2020. 156 с.

10. URL: <https://zakarpattya.net.ua/News/203238-Dokhody-zakarpattsiv-torik-zrosly-na-135-vytraty-vyrosly-na-198>

Varha N. I., Riul V. O. Prospects of research of Borderlands of Western Ukraine

The article considers the prospects of the study of the Borderlands. The difficult economic situation in Ukraine, the existence of four borders with the EU and the Schengen area, the peripheral location of the region and the degradation of infrastructure have led to the formation of anomie and specific youth life strategies for the Borderlands. The lack of prospects results in the high level of migration and seasonal earnings, which are becoming their lifestyle. In the field of national security, there is an increase in xenophobic attitudes, the erosion of national identity, the massive acquisition of citizenship of other countries, targeting on the countries that have better indicators of economic and social development. This may threaten the loss of sovereignty of certain territories.

It is indicated that the pace, life conditions of the population who lives in frontier regions differs considerably from the pace of other (central) regions. On this assumption the study of conditions, tendencies of frontier regions' functioning is of interest. If we consider Borderlands as a kind of remote district, so all that is creative there outflows into civilization centres, namely the population of the frontier area, as the population on the periphery acts as a weak mouthpiece of values and cultural specificity of the centre.

It is determined that in the conditions of border regions there are centrifugal movements of human and social capital, youth in the centers of attraction (megacities of certain countries). At the same time in this peripheral regions a specific social portrait of the population is formed, in the form of a new form of social interaction. built on multiculturalism, cross-border economic practices of interaction and coexistence.

The article also envisages exploring cross-border cooperation and developing recommendations for its improvement on the basis of European and world-wide experience in various fields, identifying opportunities and challenges facing residents of the border regions, in particular migration issues.

Key words: border, multiculturalism, cross-border economic practices.